

KÓKAY GYÖRGY

Intézmények szerepe a 18. század végi magyar szellemi élet újjászervezésében

A magyar szellemi és azon belül az irodalmi életnek az a sokszínű kibontakozása, amelyet a 18. század utolsó évtizedeiben figyelhetünk meg, szoros összefüggésben és kölcsönhatásban állt az irodalmi élet aktív és passzív tényezői körében bekövetkezett változásokkal. Mind az írók száma és társadalmi összetétele, mind pedig az olvasók körének kialakulása terén ugyanis — még a közvetlen megelőző évtizedekhez képest is — jelentős módosulások történtek. Különösen új jelenség volt ebben az időszakban annak a törekvésnek a kibontakozása, amely különböző intézmények létrehozása segítségével, az irodalmi élet két fontos tényezőjének: íróknak és olvasóknak az egymásra találását igyekezett elősegíteni. (Jellemző, hogy a harmadik alapvető tényezőnek: a műnek a szerepe sokszor háttérbe is szorult, illetve — tartalmi értékek helyett — inkább csak nyelvi és mennyiségi szempontból foglalkoztak vele.) A nyolcvanas — kilencvenes években fellépő írók számára egyre világosabb lett az a felismerés, hogy a hazai társadalmi és politikai viszonyok súlyos akadályát képezik a szellemi élet és benne az irodalom valamint tudományosság kibontakozásának. Főváros és más kulturális központok nélkül, a kultúra az udvari támogatást is nélkülözve, de a magyar főrendek irodalom- és tudománypártolását is csak elvétve élvezve, az írók csupán azoknak az intézményeknek a létrehozásában reménykedhettek, amelyek a korábbi időszakokban a nyugat-európai országokban a művelődés és a tudomány fejlesztésének hagyományos eszközei voltak. Ezeket a példákat jól ismerte a most kialakulófélben lévő írói-értelmiségi réteg: jelentős részük ugyanis közvetlen tapasztalatokkal is rendelkezett, hiszen nagy számban végezték tanulmányaikat külföldi egyetemeken. Az az intolerancia ugyanis, amellyel a Habsburg uralkodók megfosztották a hazai protestánsokat főiskolák létesítésétől, azt eredményezte, hogy a század folyamán igen sok protestáns diák kereste fel a nyugati országok egyetemait és főiskoláit, főként Hallét, Jénát és később Göttingát. E diákok nemcsak a felvilágosodás eszméibe kóstolhattak közvetlenül bele, hanem megismerkedhettek a nyugati országok fejlettebb szellemi életével és kulturális intézményeivel is. De azoknak az íróknak, értelmiségieknek is, akiknek nem nyílt alkalma közvetlen nyugati tapasztalatok szerzésére, szintén lehetőségük volt mindezzel megismerkedni, hiszen többnyire buzgó olvasóik voltak a nyugati felvilágosult

kiadványoknak: könyveknek és főként a század legnépszerűbb és leghatékonyabb kiadványtípusának: a folyóiratoknak, amelyek számukra is ablakot nyitottak Európa felé.

E nyugati egyetemeken tanult, illetve a külföldi könyveket és újságokat, folyóiratokat olvasó réteg — a korábbi évtizedekhez képest — a század végén élénkebben vett részt a szellemi élet szervezésében, irányításában. Elősegítette ezt a jozefinista reformok által előállt kedvezőbb helyzet, de jelentősen támogatta ez az élénkület az a társadalmi mozgás is, amely ekkortájt bontakozott ki.

Magyarországon a 18. század végén a polgárság még rendkívül kisszámú; számaránya nem volt nagyobb, mint a lakosság másfél–két százaléka. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy e rendkívül szűk rétegnek nagy része nem is volt magyar anyanyelvű, érthetővé válik, hogy a magyar felvilágosodás és irodalmi megújulás élén nem a polgárság képviselőit találjuk elsősorban, mint ahogy ez például a francia vagy az angol felvilágosodás mozgalmában természetes volt. Ugyanakkor a nyolcvanas években mégis — a magyar viszonyokhoz képest — a század viszonylag legerősebb hazai polgári irányú fejlődése indult meg és toroklott bele a magyar jakobinus mozgalomba. Bár e rövid idő alatt természetesen nem változott meg lényegében a társadalom struktúrája, hiszen e polgári fejlődés hulláma nem annyira társadalmilag, hanem csak kulturális és eszmei síkon jelentkezett, mégis figyelemre méltó, hogy e rövid periódus alatt a szellemi élet élére — a korábbi évtizedek csaknem kizárólagos nemesi eredetű többségével szemben — egész sor olyan író került, akik a polgári életformához közelítő, többnyire értelmiségi és kézműves eredetűek voltak. Ilyen volt többek között Batsányi János, Révai Miklós, Rát Mátyás és Dugonics András. Sok jobbágy, illetve elszegényedett kishemes eredetű író is felbukkant a nyolcvanas években, mint pl. Baróti Szabó Dávid, Szentjóni Szabó László, Virág Benedek; de nem kevés az értelmiségi, illetve honoratior sem a most fellépők sorában, akik között tanár, nevelő, lelkész és titkár egyaránt akadt.

Nem hiányoztak természetesen a század utolsó évtizedeiben a nemesség képviselői sem az élvonalból. De éppen Kazinczy példája bizonyítja, hogy eszmeileg ő is — korában talán legerősebben — a polgári felvilágosodás hatása alatt állt. A felvilágosodás terjedésével együtt járó laicizálódásra pedig mi sem jellemzőbb, mint az a körülmény, hogy az irodalmi megújulásban jelentékeny mértékben részt vett katolikus papok, szerzetesek és protestáns lelkészek irodalmi témái is — ellentétben a közelmúlt barokk szellemiségű irodalmával — többnyire elszakadtak már a vallási vonatkozásoktól és a felvilágosodás eszméi nyomán elvilágiasodtak.

Az írók laicizálódása természetszerűleg magával vonta az irodalom teljes elvilágiasodását is. Ez nemcsak tematikailag és műfajilag jelentett változást, hanem előtérbe helyezte, sőt megkövetelte az irodalom és egész szervezetének megújítási igényét is.

Az irodalom nem elégedtetthetett már meg a korábbi feltételekkel, amikor az irodalompártolók és olvasók nagy része a konzervatív és hagyományos irodalmi termékek esetében főleg egyháziakból, szerzetesrendekből illetve más egyházi közösségekből, valamint iskolák és kollégiumok köréből került ki; a korai felvilágosodással kapcsolatos művek esetében pedig főként felvilágosult szellemű főurakból. De ez utóbbi réteghez nem tartozott olyan nagyszámú arisztokrata, hogy a kibontakozó felvilágosodás írói az ő mecénási tevékenységükre bizton számíthattak volna, nem is beszélve arról, hogy felvilágosultságuk általában Voltaire-nél megrekedt.

Így hát az új eszmék és témák előtérbe kerülése elodázhatatlanná tette magának az irodalmi élet feltételeinek a biztosítását: azoknak az új intézményeknek a megszervezését, amelyek olvasókat nevelhettek a közép-rétegből — és ezáltal egyszersmind az irodalom anyagi feltételeiről is gondoskodhattak, mégpedig a korábbi, főrangú mecénási intézménynél megnyugtatóbb és korszerűbb módon. Ilyen létesítendő intézményeknek látszottak a különböző tudományos társaságok, szellemi központok, az egyetem, a könyvkereskedések és olvasókabinetek és végül — de nem utolsó sorban — mindezen törekvéseknek, valamint a felvilágosult szellemű nemzeti irodalom és az anyanyelv kifejlesztésének legfőbb szervezője, az akkor születő magyar sajtó.

A kor írói és irodalomszervezői a megújuló irodalmi és szellemi élet kibontakozásának egyik legfontosabb feltételét egy szellemi központ létrehozásában vélték felismerni. Bécs — a Habsburg Birodalom fővárosa és az udvar székhelye — csak nagyon kis mértékben felelhetett meg a magyar nyelv, irodalom és kultúra megújulásáért síkra szálló törekvéseknek. Jóllehet a császárváros Mária Terézia uralkodásának utolsó két évtizedében nagy fejlődést ért el kulturális téren, de kezdetben a franciás udvari kultúra uralma miatt, később — a Gottsched nyomán — a német nyelvi és irodalmi megújulás színhelyévé váló város sem tölthette be számunkra azt a szerepet, amit a nemzeti udvarok játszottak az abszolutizmusok alatt. Kétségtelen, hogy Bécs is nyújtott a magyar íróknak bizonyos ösztönzést és indítékot, sőt alkalmat is a korszerűbb kultúra megismeréséhez, ez azonban messze elmaradt attól a szereptől, amit egy nemzeti monarchia fővárosa szokott játszani az irodalom fejlődésében. Így állt elő az a sajátos, ellentmondásos helyzet a kultúra területén is, hogy bár a magyar felvilágosult írók, Bessenyeitől kezdve, jelentős indítékot kaptak Bécsben a magyar szellemi élet megújításához, mégsem tekinthették a császárvárost úgy, mint egy kibontakozó magyar szellemi élet gócpontját. Ahogy világossá vált e jozefinista keretekben kibontakozó szellemi fellendülésről, hogy az uralkodók azt az összmonarchikus célok szolgálatába kívánták állítani, a magyar felvilágosodás hívei — még a nemesi mozgalom kibontakozása előtt — felvették a hazai szellemi központok kialakításának szükségességét.

A nagyszombati egyetem Budára telepítése jó alkalomnak látszott arra, hogy általa a magyar főváros visszanyerje korábbi szellemi rangját és lassan ismét

központjává legyen a hazai tudományos és irodalmi életnek. A Bessenyeihez közel álló költő, Ányos Pál versében is kifejezést adott annak az optimizmusnak, amely a budai egyetem megnyitásakor őt és sok kortársát eltöltötte:

„Buda tudós tetejéről,
Swietenek s Colbertek nőnek bérceiről.”

A kor hazai szemléletében az irodalom még szorosan együtt szerepel a tudománnyal; ezért van, hogy a nyelvi és irodalmi megújulás mindig szorosan kapcsolódik a tudományok újjászületéséhez. Ezért válhatott az irodalmi megújulásnak is szimbólumává a budai egyetem. E Pázmány Péter által alapított és Nagyszombatból Budára áthelyezett intézmény, a magyar nyelven előadó tanárok, az anyanyelven kiadott tankönyvek és az a szellemi pezsgés, amit az egyetem megnyitása eredményezett, egyeseket arra készítetett, hogy ebben az intézményben lássák a szétzilált magyar szellemi élet leendő központját. Mintegy évtizeddel később, főként Kármán Józsefnek és körének tevékenysége nyomán, a Pesten szerény keretek között éledezni kezdő irodalmi szalon-élet hatására szintén a főváros szellemi központtá való kifejlesztésének ügye került előtérbe. A nyolcvanas – kilencvenes években valóban sok jel kezdett arra mutatni, hogy Pest-Budán megindult a szellemi élet kibontakozása: nyomdák, könyvesboltok, olvasókabinetek nyíltak, újságok indultak — rövid időre már magyar nyelven is —, és kezdetét vette a magyar színjátszás.

Voltak azonban olyanok is, akik nem elsősorban az újonnan megnyílt egyetemen vélték felfedezni a magyar szellemi élet leendő irányítóját, hanem — Bessenyei nyomán — francia mintára, egy tudós társaság (akadémia) létrehozását tartották a legsürgetőbbnek. Ettől várták a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztésének irányítását és azt a szervező munkát, amellyel mozgásba lehet hozni a magyar irodalmi és tudományos életet. Azt kívánták, hogy — miként az Academie Française annak idején — a magyar tudós társaság is szótár és nyelvtan kiadását, pályázatok kiírását és általában a tudományos élet ösztönzését és irányítását tekintse legsürgetőbb feladatának. Az irodalmi nyelv fejlesztése érdekében a szókincs teljesebbé tételét, illetve a nyelvhasználat egységes szabályozását akarták szorgalmazni. Az akadémiát szánták az irodalmi élet központjának: az általa kiadandó könyvek előállítására céljából saját nyomdával kívánták felszerelni, és azt szerették volna elérni, hogy kritikai tevékenységet is folytasson: a könyvek recenziálását is az akadémia kiváltságának szánták.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása azonban éppenúgy átcsúszott a következő korszak, a reformkor elejére, mint ahogy a nemzeti játékszín és számos más intézmény megvalósulása. De akkor milyen intézményekre maradt a 18. század végi irodalmi virágzás valóságos szolgálata?

Szolgálták ezt azok a kisebb társaságok, amelyek Bessenyei és követői agitációja nyomán, különböző magyarországi városokban létrejöttek. Legtöbbjük csak néhány íróból, értelmiségiből és modernebb gondolkodású nemesből állt.

Néhány ilyen kisebb szellemi gócponttal bizonyos laza, óvatos kapcsolatban állt egy pár főnemes is, főként azok közül, akik a szabadkőműves páholyok tagjai voltak. E páholyok száma főként II. József korában nőtt meg: tagjaik között különböző tájak és városok lakói voltak képviselve. A páholyok többsége bécsi szervezetekkel állt kapcsolatban, de vezettek szálak észak-magyarországi központokhoz is. A felvilágosodás kori magyar kultúra megújulása szempontjából az volt a legnagyobb jelentőségük, hogy bizonyos szervezett keretben szolgáltattak azok számára, akik a felvilágosodás eszméi irányában tájékozódni kívántak. A rendszeres találkozások és a divatba jött levelezés révén közelebb kerültek egymáshoz a rokon gondolkodásúak. És bár az arisztokraták közül még azok is, akik pártfogói kívántak lenni az irodalomnak, igyekeztek a háttérben maradni; de közvetve — titkáraik, orvosaik, nevelőik, könyvtáraik révén — mégis bekapcsolódtak a nyelvi-irodalmi mozgalmakba.

Így történt ez néhány újság és folyóirat-alapítás esetében is. Ez a korszak eredményezte ugyanis a magyar nyelvű sajtó megindulását és első — bár rövid ideig tartó — virágkorának kifejlődését. A nyugat-európai sajtóhoz képest több mint évszázados késéssel megszülető magyar hírlap- és folyóiratirodalom kivette részét az irodalmi élet megszervezéséből. Az egyes lapok körül kis társaságok jöttek létre (amin azonban csupán laza szerkezetű, nem nagy létszámú társulást kell érteni), amelyek a szerkesztőkből, az újság mögött álló, többnyire névtelenül háttérben maradó főrangú mecénásokból és azokból a külső munkatársakból álltak, akik rendszeresen felkeresték leveleikkel, tudósításaikkal az újság szerkesztőségét. Egyes lapok szerkesztősége — mint pl. a bécsi *Magyar Hírmondó* — ezenkívül központjává lett mindazoknak a magyar íróknak, akik éppen Bécsben tartózkodtak vagy ott megfordultak. E szerény kis szellemi tömörülések — kezdetleges társulási formáik ellenére is — a korban leghatékonyabb eszközeivé váltak a nyelvi-irodalmi megújulásnak. Bármennyire is gyér lehetőségekkel rendelkeztek, élni tudtak a sajtó legjellegzetesebb sajátosságából, a folyamatos és gyakori megjelenésből származó előnyökkel. Előfizetőikhez, olvasóikhoz rendszeres időközönként, újra és újra házhoz szállították azokat a közleményeket, amelyek a magyar írók terveiről, munkáiról és törekvéseiről számoltak be. Amíg korábban, hasonló célzattal, csak magánleveleket szállított a posta egyik írótól a másikig, a sajtó segítségével kibővült a kör: olyanok is tudomást szerezhetek a szellemi élet eseményeiről, akik korábban minderről semmit sem hallottak. Leginkább persze mégiscsak azokat fűzte össze csaknem országos hálózattá, akik tudatosan figyelemmel kísérték az irodalmi és a tudományos élet jelenségeit.

Jellemző, hogy az első magyar újságnak, az 1780-ban Pozsonyban megindított *Magyar Hírmondónak* már az első évfolyama során eljutottak példányai jóformán az egész ország területére. A kor újságjának alapjában véve polgári jellegű intézmény voltát mutatja az a körülmény is, hogy a legtöbb példány a korabeli, viszonylag nagyobb magyarországi városokba: Pestre, Győrbe,

Kolozsvárra, Nagyszebenbe, Nagyváradra, Pápára, Debrecenbe, Komáromba, Pécsre, Sopronba, Nagyszombatra, Nyitrára, Budára, Egerbe, Eperjesre, Gyulára, Máramarosszigetre, Marosvásárhelyre, Ónodra, Pozsonyba, Székesfehérvárra és Veszprémbe járt. Az újság hatósugarának méreteit érzékelteti, hogy a fenti városokon kívül 184 kisebb helységbe járt már első évében az újság. Mivel a későbbiek során az újságolvasók száma növekedett, természetesen még több helységbe jutott el a magyar nyelvű újság és folyóirat: tehát a kor viszonyaihoz képest minden addiginál szélesebb körű nyilvánosságot tudott tájékoztatni a szellemi élet eseményeiről.

A magyar társadalom egyedeinek egymástól való elszigeteltségét és a kultúra iránti közönyét ismerte fel az első magyar újság szerkesztője akkor, amikor lapjával elsősorban ez ellen az izoláltság ellen akarta felvenni a harcot. Bírálta a magyar társadalmat, mert teljes tudatlanságban élt, mind a hazai mind pedig a külföldi eseményekkel kapcsolatban. Ugyanakkor felmerült nála, és még a későbbi szerkesztők legtöbbszörénél is, annak az igénye, hogy tájékoztatni kell a külföldi közvéleményt is a magyarságról, mert alig tudnak valamit a nemzet múltjáról és jelenéről — különösen pedig kultúrájáról —, amit meg tudnak, többnyire eltorzított értesülésekből származik.

A felvilágosult szellemű szerkesztők szükségesnek tartották, hogy a lehetőségekhez képest, legalább némileg pótolják az akadémia hiányát; ezt bizonyítják azok a kezdeményezések, amelyekkel a nemzeti nyelv és művelődés fejlődését kívánták szolgálni. A tudós társaság létrehozásának programja végighúzódik legtöbb korabeli újság és folyóirat törekvésein. De ezenkívül a lapok részben maguk is hirdettek pályázatokat, a győzteseknek jutalmat osztottak szét, könyveket jelentettek meg, írókat támogattak. Még jelentékenyebb volt azonban talán az a rendszeres tájékoztatás, amit a megjelent művekről recenziók formájában adtak, és amit az írók készülő munkáiról írtak.

A magyar nyelvű sajtóban kezdettől fogva megindult a hírlapi kritika, az a tevékenység, amit Bessenyei az akadémia egyik fontos feladatának szánt. Rát Mátyás, aki négy esztendő teltével a göttingai egyetemen, megismerkedhetett a 18. századi folyóiratirodalom legkiválóbb képviselőivel, sőt néhány olyan neves szerkesztő, mint Schlözer és Heyne a tanárai is voltak. Láthatta ő is, de a németországi folyóiratokat különösen nagy számban járató hazai kortársai is, hogy a lapok legfontosabb részét az új könyvekről bőségesen beszámoló recenziók alkotják. Ugyanakkor azt is tapasztalniok kellett, hogy ezekben az orgánumban, melyek százezre közöltek könyvismertetéseket, magyar nyelvű műről egyáltalán nem történt említés; és csak elvétve lehetett találkozni német nyelven kiadott hazai könyvről írt közleménnyel is. Mindez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy szükséges a magyar sajtóban a kritika meghonosítása, mert a nyelvi korlátok miatt magyar nyelvű művekről sehol máshol nem közölhetnek recenziót, mint Magyarországon. Egyúttal azt is dokumentálni kívánták, hogy

— ellentétben egyes külföldi véleményekkel — van és létezik magyar irodalom és tudományosság is. Egyébként ez a cél lebegett szeme előtt azoknak a magyar tudósoknak is, pl. Horányi Eleknek és Sándor Istvánnak, akiknek nevéhez fűződik a magyar nemzeti bibliográfia megteremtése. Ők is bizonyítani akarták a korábbi századokkal, a jelen íróival és munkásságukkal, hogy csak rosszhiszemű vagy tájékozatlan lehet az a híresztelés, amely a magyarsággal kapcsolatosan a „kulturbarbarizmus” vádjait emlegeti.

A *Magyar Hírmondó* recenziói hírt adtak a kibontakozó tudományos gócpontok köré gyűlt tudósok műveiről és az írók munkáiról egyaránt. Olvashattunk a lapban a budai egyetem magyar nyelven előadó és publikáló tanárai, Benyák Bernát, Molnár János, Rácz Sámuel, Horányi Elek és Szerdahelyi János megjelent könyveiről; az írók közül pedig főleg Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid és Rájnis József munkáiról.

Jellemző azonban a kritikai életre még nem elég érett légkörre, hogy noha Rát Mátyás nagy tapintattal igyekezett eljárni, mégis gyakran éles visszautasításban, sértődésben volt része. Maga úgy vélekedett, hogy a gyengébb műveket, amelyeket jó lelkiismerettel nem dicsérhetett meg, elő sem hozta; ami jót talált, megdicsérte anélkül, hogy a hízelkedés gyanújába esett volna, ahol pedig más véleményen volt, azt vagy elhallgatta, vagy úgy intézte, hogy „ne kisebbsítsen” másokat. Mindezek ellenére, egy kritika nyomán, Rájnis József nemcsak hogy élesen megtámadta Rátot, hanem kétségbe is vonta az újságíró jogosultságát és illetékességét az irodalmi kritikához.

E körülmények okozták, hogy — a biztató kezdet ellenére — a hírlapi és folyóirat-kritika 18. század végi lapjainkban nem tudott kibontakozni, illetve hamarosan visszafejlődött, és az új könyvek címeinek pusztá felsorolására korlátozódott. Érvényes ez az első magyar folyóiratokra is, amelyekben ugyan kezdetben szintén megkísérelték az irodalmi élet e fontos műfaját meghonosítani: a *Magyar Museum* első két számában maga Kazinczy írt kritikákat — de később még saját folyóiratában, az *Orpheusban* sem közölt többet. Bizonyára a közhangulatot fejezte ki ezzel kapcsolatban az egyik irodalmi melléklap, a pozsonyi *Magyar Musa* szerkesztője, amikor úgy nyilatkozott, hogy az új könyveknek csupán az előszámlálását tartotta feladatának, mert — véleménye szerint — azok nem szorulnak más „ítélet”-ére.

A korabeli magyar újságok és folyóiratok nagy része tehát jelentős mértékben törekedett arra, hogy — amennyire ez lehetséges volt — pótolják az akadémia hiányát. Részt kértek az anyanyelv fejlesztéséből, az irodalom és a tudomány pártfogásából és bizonyos fokig a könyvek recenzeálásából is.

Mi sem jellemzőbb e szerepvállalás tudatosságára, mint a Bessenyei-féle akadémiai program legteljesebb folytatójának, Révai Miklósnak a tervezett vállalkozása. A piarista író mint a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, már a nyolcvanas évek elején, arra törekedett, hogy lapjával is az akadémiai program megvalósításáért küzdjön. De mivel azt kellett tapasztalnia, hogy az újságkiadás je-

lentékeny hasznát a nyomdász-kiadó fölözi le, ezért saját lap és egyszersmind saját nyomda alapítására gondolt, melynek jövedelmét az irodalom támogatására szándékozott fordítani. Célja megvalósítása érdekében nagyvonalú tervet dolgozott ki: a példányszám növelése érdekében egy népszerűbb lap indítását tervezte, melyet széleskörű levelező-hálózat segítségével szerkesztett volna — és saját nyomdában állított volna elő. Úgy gondolta, hogy ez az újság és a nyomda jelentős bevételi forrása lehet, hiszen azt tapasztalta, hogy a nyomdászok hamar meggazdagodnak. Ő azonban jövedelmét írók támogatására és műveik kiadására kívánta fordítani, úgy, hogy még tiszteletdíjat is fizetett volna a szerzőknek.

Bár Révainak ez az érdekes elképzelése — amely egyébként részben megtalálható volt Bessenyei akadémiai programjában is — megghiúsult, de a későbbi magyar újságok — főként a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején — szintén hasonló gyakorlatot vezettek be. Különösen a bécsi *Magyar Hírmondó*, a nemesi mozgalom orgánuma járt elől a nemzeti nyelv, irodalom és tudomány támogatásában, az írók felkarolásában, pályázatok kiírásával és kiadványok megjelentetésével. Mivel saját nyomdájuk nem volt, a viszonylag népszerű újság jövedelmét és a vállalkozás mögött álló néhány főrend anyagi támogatását használták fel.

* * *

A magyar felvilágosodás korának írói kezdettől fogva szembe találták magukat az irodalmi élet kifejlesztésének egyik legfontosabb akadályával, az olvasóközönség hiányával. Miként a hasonló nehézségekkel küzdő német írók közül Herder és mások is rámutattak az olvasóközönség nevelésének fontosságára, a magyar irodalmi megújulás legkiválóbb képviselői — Bessenyeitől kezdve — szintén alapvető feladatnak tartották azt.

Rámutattak, hogy a magyar társadalom körében kizárólag a vallási tárgyú kiadványoknak, bizonyos népkönyveknek és ponyváknak, valamint a kalendáriumoknak van keletje. Míg például kalendáriumból a hetvenes években is évenként mintegy 70 ezer kötetet adtak ki, addig Kazinczy Klopstock *Messiásának* fordítására mindössze 13 előfizető jelentkezett, de még jellemzőbb, hogy a nemesség legnépszerűbb költője, Gyöngyösi János műveinek a kiadására is csak mindössze 156 jelentkező akadt.

Csaknem valamennyi korabeli magyar író foglalkoztatta a közönség elenyésző volta, de a jelenség legfontosabb okaira Kármán József mutatott rá. Ő a városias életforma hiányában, a feudális életmódban ismerte fel a legfőbb akadályt, mert azt állította, hogy a magános élet, a világtól való elzárkózás elzár a gondolkodástól is.

De rámutattak a korabeli újságok és folyóiratok — amelyek az olvasás ügyének lelkes terjesztői voltak — azokra az akadályokra is, amelyek a konzervatív körök részéről állták útját a felvilágosult irodalom térhódításának. Óva intették egyesek a templomokban a híveket attól, hogy a könyvtárakból könyvet

kölcsönözzenek, mert általuk „egy krajcáron — ennyi volt ugyanis általában a kölcsönzési díj — vásárolják a poklot.” Különösen élesen felemlte szavát az „eretnek” és „libertinus” könyvek, de még a világi szépirodalom termékei ellen is két szerzetes író: Szaicz Leó szervita *Igaz magyar* című művében és Alexovics Vazul pálos szerzetes *A könyvek szabados olvasásáról* című kötetében.

E kárhóztatás azonban azt is bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére mégiscsak megindult a hazai olvasóközönség gyarapodása. Az első viszonylagos közönségsikereket az újságok érték el, mert előfizetők száma messze meghaladta a könyvolvasók számát. A *Magyar Hírmondónak* megindulásakor 320 előfizetője volt, e szám a későbbi években 500–600-ra emelkedett, de a nyolcvanas évek végén Bécsben kiadott magyar újságoknak, a *Hadi és Más Nemzetes Történeteknek* és a *Magyar Kurír*nak a népszerűsége még tovább nőtt: előfizetők száma egyenkint 1200 körül mozgott. E számok, ha a könyvek népszerűségével hasonlítjuk össze, a korabeli magyar közönségviszonyok között jelentékeny emelkedést jelentenek. Magyarázata abban rejlik, hogy a felélnkülő hazai és külföldi politikai események nagyobb vonzerőt gyakoroltak, mint a szépirodalom.

Jellemző, hogy a kor magyar folyóiratai már lényegesen kisebb sikereket tudtak csak elérni, sőt legtöbbször éppen a közönség hiánya miatt kellett megszűnnie. Csak egy kivétel volt: Batsányi *Magyar Museuma*, amely a nemesi mozgalom orgánuma lévén, politikai népszerűsége tette szert és elérte a 600–700 közötti előfizetői számot. (A többi egykorú folyóirat olvasói nem voltak többen 100–140-nél.) Nem volt szerencsésebb Péczeli József *Mindenek Gyűjteménye* sem, pedig e lap különösen sokat harcolt az olvasók körének kiterjesztéséért; még a nők olvasókká való nevelésére is volt gondja. E lap hivatkozott — angol, francia és német minták nyomán — arra, hogy az irodalmat, a főrendű mecénások helyett, a nép kollektív mecénási pártfogására kell bízni, mert „a köznépből mindig több jötevők származtak, mint a főrendekből.”

Bár az irodalmi és ismeretterjesztő folyóiratok iránti érdeklődés csak nagyon mérsékelten növekedett, a politikai lapok vonzereje egészen addig, amíg I. Ferenc cenzúragépezete 1793-ra tönkre nem silányította őket, egyre nőtt. Ezért is volt az, hogy az akadémiai eszme és a nyelvi-irodalmi megújulás egyéb törekvéseinek előharcosai e hírlapok népszerűségét használták fel elsősorban. A politikai irányú érdeklődés fokozódása azután már egy-két könyvsikert is eredményezett, de csaknem kizárólag olyan művek esetében, amelyek különösen közel álltak a nemesi szemlélethez. Ilyen volt pl. Dugonics András ezer példányt elérő *Etelka* című regénye és Mészáros Ignác öt kiadásban elkelt *Kartigám* című könyve.

Elősegítették az olvasóközönség kifejlődését azok a könyvesboltok, olvasókabinetek és kávéházak is, amelyek a viszonylag nagyobb városokban — Pesten, Budán, Győrben, Kassán, Pozsonyban — sorra megnyitották kapuikat a korszerű hazai és külföldi irodalom és az iránta érdeklődő közönség előtt.

Ezeknek köszönhető, hogy egy-egy újság, folyóirat és könyv valóságos olvasóinak a száma messze felülmúlta az előfizetőkét, illetve a vásárlókéét. A nyilvános helyeken: kávéházakban és olvasó kabinetekben található hazai és külföldi lapok — köztük pl. a francia forradalom hivatalos lapja, a *Moniteur* is — alkalmat nyújtottak arra is, hogy az olvasók egymás között rendszeresen megbeszéljék a legfrissebb franciaországi és más fontos, aktuális eseményeket. Nem csoda, ha a kormányzat többször kifogásolta e kabinetek működését, és 1795 után be is tiltotta tevékenységüket.

A magyar jakobinus mozgalom bukása után ismét visszaesett az olvasási kedv: az agyoncenzúrázott újságok már nem bizonyultak vonzóknak. Ismét előtérbe került a korábbi időszak legnépszerűbb olvasmánya, a kalendárium. Számuk 1809-re már túlszárnyalta a 150 ezer példányt, ugyanakkor, amikor az összes többi könyvből alig 500 kötet fogyott el egy évben.

* * *

Az irodalmi élet megszervezésének legfontosabb feltételei — tudós társaság, szellemi és irodalmi központ, élénk kritikai élet — helyett a 18. század végén tehát csak bizonyos részleges eredmények valósulhattak meg: olyan pótlékok, amelyek azonban mégis elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy rövid időre élénkebbé váljék a szellemi élet és jelentős irodalmi alkotások is szülessenek. A korábbi évtizedekhez képest kifejlődött egy kis olvasótábor is, amely ugyan zömében még csak a politikai élet eseményei iránt érdeklődött: az újságokban is főleg az ezekkel kapcsolatos közleményeket olvasta. Az irodalmi élet néhány szervezőjének: íróknak, újság- és folyóiratszerkesztőknek köszönhető, hogy a nemesi mozgalom egy részét sikerült — a divatba jött külsőségek: nemzeti öltözet, stb. helyett — a nemzeti nyelv, irodalom és műveltség ügyének megnyerni. 1790 körül rövid időre kialakult a volt jozefinista értelmiségből, írókból valamint a köznemesi mozgalomnak egy kis rétegéből egy olyan tábor, amely úgy tűnt: eredményes bázisa lehet a további irodalmi fejlődésnek. A francia forradalomtól megrémülő nemesség és a szélsőségesen konzervatív rétegekre támaszkodó I. Ferenc között azonban hamarosan létrejött egy olyan kompromisszum, amely — különösen a magyar jakobinus mozgalom véres elfojtása után — hosszú időre ismét megbénította a szellemi életet.

Az irodalmi élet, ha nem is halt el teljesen, a korábbi évtizedekben kibontakozó kis centrumokból, a városokból ismét vidéki kúriákba szorult vissza. A korábban kialakult egyes írói csoportok és társaságok közt kifejlődött világnézeti egységesülést és a nemzeti célok előtérbe kerülését ismét felekezeti és tájegységek szerinti megosztottság, illetve izoláltság váltotta fel.

A pennacsatákat felváltó átmeneti dermedtség azonban nem tarthatott már sokáig: mindaz, amiért a 18. század végén szellemi életünk megújítása érdekében a magyar irodalmi megújulás hívei síkra szálltak, a következő század elején

ismét napirendre került és sikerrel meg is valósult. Ebben — csakúgy mint a 18. század végi irodalmi virágzásban — nem csekély szerepe volt az irodalmi élet szervezőinek és intézményeinek.

KÓKAY, GYÖRGY

Die Rolle der Institutionen in der Reorganisierung des ungarischen Geisteslebens am Ende des 18. Jahrhunderts

Am Ende des 18. Jahrhunderts, in den Bewegungen der im Geiste der Aufklärung sich entfalten ungarischen literarischen und kulturellen Erneuerung bekamen bestimmte Institutionen eine ziemlich bedeutende Rolle. Aus Mangel an einem literarischen und kulturellen Zentrum warteten einige die Erneuerung des Geisteslebens von der Universität, die 1780 von Nagyszombat (Tyrnau) zu Buda übersiedelt wurde. Andere — nach französischen Muster — urgierten die Gründung einer Gelehrten-gesellschaft, von der sie die Organisation der nationalen Literatur und Kultur warteten. Die akademische Pläne wurden nur im Reformzeitalter verwirklicht, obwohl einige kleinere, örtlich bedeutende Gesellschaften schon am Ende des 18. Jahrhunderts entstanden. Bedeutender war im Gebiet der Leitung und der Organisation des Literaturlebens die zeitgenössische periodische Presse: die Rolle der Zeitungen und Zeitschriften. Die vom Jahre 1780 an erschienenen ungarischsprachigen Zeitungen und Zeitschriften ersetzten einigermassen die fehlenden Institutionen, so z. B. auch die Gelehrten-gesellschaft. Sie nahmen sich der Sache der nationalen Sprache, Literatur und Wissenschaft an, sie schrieben Konkurse aus und entwickelten das Kritikerleben.